

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

Academic Journal of History and Idea

Research Article

Received: 10.01.2026

Accepted: 10.04.2026

Ramazan Keserci*

<https://orcid.org/0000-0002-3757-883X>

Cavid Qasimov**

<http://orcid.org/0000-0001-7566-3181>

Hokand Hanlığındaki Kırgızlar: Siyasi Dönüşüm, Etnik Dinamikler ve Rus İstilasası (1800–1876)

The Kyrgyz in the Kokand Khanate: Political Transformation,
Ethnic Dynamics, and Russian Expansion (1800–1876)

Öz

Bu çalışma, XIX. yüzyıl Türkistan tarihinin önemli siyasi yapılarından biri olan Hokand Hanlığı'nın son dönemini, Kırgız boylarının ve liderlerinin devlet yönetimindeki rolü çerçevesinde incelemektedir. Araştırma, hanlığın çok katmanlı etnik yapısı ile siyasal dönüşüm süreçleri arasındaki ilişkiyi analitik bir perspektifle ele almaktadır. Çalışma üç temel eksen etrafında yapılandırılmıştır. İlk olarak, Kırgızların hanlık sistemine entegrasyonu ve Şerali Han dönemiyle birlikte şekillenen ortak yönetim pratiği değerlendirilmektedir. İkinci olarak, Kuzey Kırgızistan'da boylar arası mücadeleler ve bu süreçte Rus askeri varlığının bölgeye nüfuz etme biçimleri incelenmektedir. Üçüncü olarak ise hanlığın çözülme sürecinde ortaya çıkan toplumsal hareketler, merkezi otoritenin zayıflaması ve Alay bölgesinde gelişen direniş dinamikleri analiz edilmektedir. Bu çerçevede çalışma, Hokand Hanlığı'nın çözümlüşünü yalnızca dış müdahalelerle değil, iç siyasal ve etnik kırılmalar bağlamında da açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Kırgızlar, Rus istilasası, Alimbek Datka, Kurmancan Datka, Türkistan tarihi

Abstract

The final decades of the Kokand Khanate have received limited analytical attention with respect to the political role of Kyrgyz tribal elites within the structure of the state. Existing studies have tended to privilege external dynamics—most notably Russian expansion—while giving comparatively less weight to the internal configurations that shaped the Khanate's transformation. This study advances the argument that the incorporation of Kyrgyz groups into the administrative and military framework of the Khanate redefined the distribution of power, giving rise to a hybrid political order that was simultaneously integrative and inherently fragile. The article is organized around three interconnected lines of inquiry: the integration of Kyrgyz

*PhD, Turkish Ministry of National Education, Türkiye malik57821@mail.ru

** Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Turkey, cavidabmedoglu@gmail.com

Citation: Keserci, R., & Q. C. (2026). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13(2), 1-11.

This study was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP) of Van Yüzüncü Yıl University under Project No. SDK-2022-10221.

Copyright and License Statement — © 2026 Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (*Academic Journal of History and Idea*). This article is published as an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). The article may be used, shared, adapted, distributed, and reproduced in any medium or format for non-commercial purposes, provided that appropriate credit is given to the author(s) and the journal. The authors are solely responsible for the scientific, legal, and ethical content of the article; the editors and editorial board disclaim all responsibility.

elites into state institutions, the impact of inter-tribal conflicts in Northern Kyrgyzstan in conjunction with the gradual advance of Russian forces, and the patterns of social mobilization that emerged during the dissolution of central authority. By situating internal fragmentation alongside external intervention, the analysis offers a more comprehensive account of the Khanate's decline. The findings indicate that the breakdown of inter-ethnic balance and the erosion of central control created conditions conducive to imperial expansion. In doing so, the study highlights the significance of indigenous political actors in shaping both the trajectory of state collapse and the broader dynamics of nineteenth-century Central Asian history.

Keywords: *Alimbek Datka, Central Asian history, Kokand Khanate, Kurmancan Datka, Kyrgyz, Russian expansion*

Giriş

Hokand Hanlığı (1709–1876), Özbeklerin Ming hanedanlığı tarafından kurulan bir "Özbek Devleti" olarak tanımlansa da XIX. yüzyılda geçirdiği demografik ve siyasi dönüşümle çok uluslu bir devlet hüviyeti kazanmıştır. Hanlığın kurucu unsuru olan Özbek nüfusu tarım ve ticareti kontrol ederken, hanlığın genişlemesiyle birlikte sisteme katılan göçebe Kırgız ve Kıpçak boyları devletin askeri omurgasını oluşturarak sınırların güvenliğinden sorumlu olmuştur.

Kırgızların Hokand Hanlığı'nda belirleyici bir konuma yükselmeleri, XVIII. yüzyılın sonlarında Kırgız boylarının Fergana Vadisi'ne yönelen kitlesel hareketleri ve hanlığın dağlık Kırgız bölgelerini ilhak etmesiyle ivme kazanmıştır. Bu süreçte Kırgızlar, Hokand Hanlığı'na yalnızca vergi veren bir tebaa olmaktan çıkarak, askeri kapasiteleri sayesinde "Datka", "Binbaşı" ve "Pansat" gibi rütbelerle saray bürokrasisine dahil olmuşlardır. Burada özellikle "Pansat", yaklaşık 500 askere komuta eden ve binbaşı ile yüzbaşı arasında konumlanan bir askeri rütbeyi ifade etmektedir (Saray, 1994). Şerali Han'ın 1842'de tahta çıkışı, hanlığın siyasal organizasyonunda dikkate değer bir dönüşüme işaret eder. Bu gelişme, Özbek bürokrasisi ile Kırgız-Kıpçak askeri elitlerinin birlikte rol aldığı daha dengeli bir yönetim yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır (Ömürbekov & Çorotegin, 1995).

Kırgızların Hokand Siyasetine Katılması

Hokand'ın Buhara Tarafından İşgali ve Şerali Han'ın Talas'tan Dönüşü

Hokand Hanlığı yönetiminde Kırgızların tam manasıyla aktif hale gelmesi, 1842 yılındaki Buhara işgaliyle doğrudan ilişkilidir. Muhammed Ali Han (Madali Han)'ın şeriata aykırı uygulamaları ve zayıf yönetimi gerekçe gösterilerek Buhara Emiri Nasrullah tarafından Hokand işgal edilmiş, hanedan üyeleri ortadan kaldırılmıştır. Buhara yönetimi Fergana Vadisi'ni kendi idari sistemine dahil etmeye çalışmış, ancak bu girişim bölgedeki güç dengelerini elinde tutan Kırgız ve Kıpçak boy beylerinin tepkisiyle karşılaşmıştır.

Bu gelişmeler, Kırgız beylerinin inisiyatif olarak siyasi düzeni yeniden tesis etmeye yönelmelerine zemin hazırlamıştır. Hokand hanı Narbuta Han'ın kardeşi Hacıbek'in oğlu Şerali, çocuk yaşta babasının taht mücadelesini kaybetmesi üzerine hayatını korumak amacıyla Talas'taki Kırgız akrabalarının yanına sığınmıştı. Talas Vadisi'nde Kırgızlar arasında yetişen, onların toplumsal normlarını benimseyen ve Kırgız bir kadınla evlenen Şerali, bu yönleriyle Kırgız beyleri nezdinde meşru ve uygun bir han adayı olarak değerlendirilmiştir (Nalivkin, 1886; Ploskih, 1970).

Dönemin hem hanlık içi dengelerinde hem de Kırgız boyları arasındaki güç ilişkilerinde öne çıkan figürlerden olan Kırgız kökenli Nuzup Binbaşı ve Acı Datka, Talas'ta bulunan Şerali'yi Hokand tahtına çıkma konusunda ikna etmişlerdir. Şerali'nin Kırgız savaşçıların desteğiyle 1842 yılında Hokand'ı ele geçirerek han ilan edilmesi, hanlık siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmenin ardından saray çevresinde Kırgız dilinin, geleneklerinin ve giyim unsurlarının daha görünür hale geldiği; Kırgız boy beylerinin idari hiyerarşide üst düzey görevlere yükselebildiği bir yapı ortaya çıkmıştır (Sıdıkova, 2003).

Etnik Rekabetin Kanlı Yüzü: Kıpçak Baskısı ve Musulmankul

Şerali Han'ın tahta çıkışıyla birlikte ülkede görece bir istikrar sağlanmış ve belirli bir sükûnet ortamı oluşmuştur. Bununla birlikte, bu durum bürokratik yapı içerisinde Kırgızlar, Kıpçaklar ve Özbekler arasında yoğun bir güç mücadelesini de beraberinde getirmiştir. Bu rekabetin en belirgin aktörlerinden biri Kıpçak beylerinden Musulmankul olmuştur. Musulmankul, başlangıçta Nuzup Binbaşı ile ittifak kurmuş, ancak kısa süre içerisinde iktidarı tek başına kontrol etme yönünde hareket etmiştir. Bu doğrultuda Nuzup Binbaşı'yı bir suikastla ortadan kaldırarak hanlık yönetiminde etkisini artırmış ve saraydaki kilit mevkilere kendi çevresine mensup kişileri yerleştirmiştir.

1845 yılında Oş bölgesinde ortaya çıkan bir isyanı bastırmak amacıyla merkezden ayrılan Musulmankul'un yokluğu, Özbek bürokrasisi için bir fırsat yaratmış ve bu süreçte gerçekleştirilen bir saray müdahalesi sonucunda Şerali Han ortadan kaldırılmıştır. Ancak gelişmeleri yolda öğrenen Musulmankul hızla geri dönerek bu girişimi bertaraf etmiş ve Şerali Han'ın henüz genç yaşta olan oğlu Hudayar'ı tahta çıkarmıştır. Tecrübesiz bir hükümdar olan Hudayar Han üzerinde etkisini pekiştirmek amacıyla Musulmankul, onu kendi kızıyla evlendirerek hanedanla akrabalık bağı kurmuş; "atalık" sıfatıyla siyasi meşruiyetini güçlendirmiştir. Bu süreçte fiili iktidarın büyük ölçüde Musulmankul'un kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır (Nabiev, 1973).

Musulmankul'un yaklaşık bir on yıl süren baskıcı yönetimi, hanlık içindeki farklı unsurlar arasında ciddi bir gerilim doğurmuştur. Özellikle Özbek ileri gelenleri ile Musulmankul'un politikalarına muhalif Kırgız gruplar arasında hoşnutsuzluk giderek artmıştır. Hudayar Han, yaşının ilerlemesiyle birlikte siyasi tecrübe kazandıkça kayınpederinin vesayetinden uzaklaşma arayışına girmiştir. Bu bağlamda, farklı bölgelerdeki yerel güç odaklarıyla temas kurarak Musulmankul'a karşı alternatif bir denge oluşturmaya çalışmıştır (Alpargu, 2021).

1852 yılına gelindiğinde Hokand Hanlığı, iç siyasi mücadelelerin en sert aşamalarından birine sahne olmuştur. Hudayar Han'ı destekleyen kuvvetler ile Musulmankul'a bağlı Kıpçak unsurlar arasında Andican civarında gerçekleşen çatışma, Hudayar Han lehine sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, çatışma sonrasında yaşanan gelişmeler hanlık tarihinin en dramatik kırılmalarından birini oluşturmuştur. Hudayar Han'ın emriyle Kıpçaklara yönelik geniş çaplı bir tasfiye süreci başlatılmış,

bu süreçte çok sayıda insanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. Musulmankul yakalanarak idam edilmiş, ardından Kıpçak unsurlara yönelik sistematik bir şiddet dalgası ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler, hanlığın askeri kapasitesini zayıflatmış ve özellikle dış tehditler karşısında savunma gücünü olumsuz etkilemiştir (Kenensariiev, 2009).

Alimbek Datka ve Kırgızların Yeniden Yükselişi

Hudayar Han'ın Kıpçakların etkisini ortadan kaldırarak elde ettiği askeri ve siyasi üstünlüğün, hanlıkta mutlak ve istikrarlı bir otoriteye dönüşmediği görülmektedir. Ağır vergi yükü, yaygın rüşvet ve idari keyfiyet, yönetim ile halk arasındaki mesafenin açılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, günümüz Kırgızistan sınırları içinde yer alan Alay Vadisi'nin önde gelen liderlerinden biri olarak öne çıkan Kırgız asıllı Alimbek Datka'nın rolü dikkat çekmektedir. Kırgızların Adıgine boyuna mensup olan Alimbek Datka, askeri kabiliyeti ve isabetli siyasi hamleleriyle XIX. yüzyıl Türkistan'ında etkili figürlerden biri olarak değerlendirilir.

Alimbek Datka, 1858 yılında kendisine bağlı Kırgız güçlerinin desteğiyle Malla Han'ın kardeşi Hudayar Han'dan yönetimi devralmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu gelişmenin ardından hanlık yönetiminde "başvezir" ve "Andican valisi" sıfatlarıyla görev üstlenmiştir. Siyasi faaliyetlerinde yalnızca belirli bir etnik gruba dayanmak yerine, hanlığın genel idari dengelerini gözetten bir yaklaşım sergilediği anlaşılmaktadır. Eğitim faaliyetlerine verdiği önem, özellikle Oş'ta kurdukları medreselerle somutlaşırken, etnik temelli gerilimleri azaltmaya yönelik tutumu ve dış tehditlere karşı daha düzenli bir askeri yapı oluşturulması yönündeki düşünceleri dikkat çekmektedir (Beisembiev, 2003).

Bununla birlikte, hanlık sarayındaki yoğun rekabet ve entrikalar Alimbek Datka'nın siyasi konumunu giderek kırılgan hale getirmiştir. Malla Han'ın kendisine yönelik bir suikast hazırlığında olduğunu öğrenmesi üzerine başkentten ayrılarak Alay bölgesine çekilmiş ve muhalif bir pozisyon almıştır. 1862 yılında Malla Han'ın bir suikast sonucu ortadan kaldırılmasıyla başlayan yeni güç mücadelesi ortamında Alimbek Datka yeniden sürece dahil olmuş ve Şahmurat'ın tahta çıkarılmasında etkili olmuştur. Ancak kısa süre sonra saray içindeki rakiplerinin organize ettiği bir saldırı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Onun ölümü, Kırgızların hanlık sarayındaki etkisinin zayıflamasına yol açmakla birlikte, Kurmancan Datka'nın siyasi sahnede belirgin bir aktör olarak ortaya çıkmasının önünü açmıştır (Bootaeva, 1995).

Kuzey Kırgızistan'da İç Karışıklıklar, Rus İstilas ve Taşkent'in İşgali (1840–1865)

Kuzey Kırgızistan'da Siyasi Parçalanmışlık ve Ormon Han'ın "Milli Birlik" Denemesi

Hokand Hanlığı içerisinde süregelen taht mücadeleleri ve saray müdahaleleri, hanlığın kuzey bölgelerinde yaşayan Sarıbağış, Bugu, Solto, Sayak ve Çerik gibi Kırgız boyları üzerinde de belirgin bir çözülme süreci yaratmıştır. Bu boylar arasında otlakların paylaşımı, nüfuz alanlarının

belirlenmesi ve karşılıklı üstünlük mücadelesi gibi nedenlerle derinleşen siyasi ve ekonomik gerilimler ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, bölgedeki topluluklar bir yandan Hokand Hanlığı'nın vergi baskısıyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan Çin ve Rus sınır hareketliliğinin yarattığı dış baskılarla mücadele etmek durumunda kalmıştır.

Bu çok yönlü baskı ortamında, dağınık Kırgız boylarını daha merkezi bir yapı altında toplama girişimi Sarıbağış boyunun önde gelen liderlerinden Ormon Niyazbekoğlu'nun öncülüğünde şekillenmiştir. Ormon Bey, babası Niyazbek'ten devraldığı yerel otoriteyi genişleterek 1842 yılında Ketmaldı'da geniş katılımlı bir kurultay toplamayı başarmıştır. Bu kurultay, Kırgız siyasi geleneği açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Zira uzun bir aradan sonra Kırgız boy beyleri, geleneksel Türk siyasal ritüellerine uygun biçimde bir lideri “Ak Keçe” üzerine oturtturarak han ilan etmişlerdir.

Ormon Han'ın bu şekilde iktidara yükselmesi, yalnızca sembolik bir liderlik değişimini değil, aynı zamanda Hokand Hanlığı ve Rusya gibi bölgesel güçlerden bağımsız bir siyasi yapı oluşturma girişimini de ifade etmektedir. Bu bağlamda, kurulan yapının Kırgız toplulukları arasında bir birlik oluşturma çabası taşıdığı anlaşılmaktadır (Soltonoev, 1993; Toktonaliyev, 2002).

Kardeş Kavga: Bugu–Sarıbağış Çatışması ve Rus Müdahalesi

Ormon Han'ın önemli çabalarla tesis etmeye çalıştığı birlik, uzun vadede kalıcı bir yapı kazanamamıştır. Kısa süre içerisinde Ormon Han'ın otoritesini tanımayan Bugu ve Sayak gibi bazı Kırgız boyları, Issık Göl çevresinde Sarıbağışlarla çatışmaya girmiştir. Yağma ve otlak anlaşmazlıkları bu mücadelenin görünen sebeplerini oluşturmakla birlikte, esas belirleyici unsurun bölgesel hâkimiyet ve siyasi üstünlük arayışı olduğu anlaşılmaktadır.

1854 yılında Sarıbağış ve Bugu boyları arasında gerçekleşen çatışmalar sırasında Ormon Han'ın hayatını kaybetmesi, kuzey Kırgızistan'daki siyasi dengeleri ciddi biçimde sarsmıştır. Bu gelişmenin ardından Sarıbağışlar ile Bugu boyu arasındaki gerilim daha da derinleşmiş, karşılıklı saldırılar yoğunlaşmıştır. Dönemin tanıklarından P. P. Semenov-Tyan-Shansky, Issık Göl çevresinde yaşanan bu çatışmaların ardından bölgedeki yıkımın boyutlarına dikkat çekmekte ve geniş bir coğrafyada ciddi bir istikrarsızlık ortamının oluştuğunu belirtmektedir (Semenov-Tyan-Shansky, 1946).

Kırgız boyları arasındaki bu iç mücadele, Çarlık Rusya'sının bölgedeki nüfuzunu artırması için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Sarıbağış baskısı karşısında varlığını sürdürmekte zorlanan Bugu boyu, dış destek arayışına yönelmiş ve Rus yönetimiyle temas kurmuştur. 1855 yılının başlarında Bugu temsilcilerinin Omsk'a giderek Rus idaresine bağlılık bildirmesi, bölgenin siyasi yöneliminde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu gelişme, kuzey Kırgızistan'ın Çarlık Rusya'sı ile bütünleşme sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir (İstoriya Kirgizskoy SSR, 1986; Semenov-Tyan-Shansky, 1946).

Rusların İlerleyişi (1860–1864)

Kuzey Kırgızistan’da meydana gelen iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Çarlık Rusya’sı, Orta Asya’yı kontrol altına alma yönündeki stratejisini hızlandırmıştır. Bu strateji, Orenburg hattından ilerleyen birlikler ile Batı Sibiryaya üzerinden gelen kuvvetlerin birleşerek Hokand Hanlığı’nı kuzeyden kuşatması esasına dayanıyordu.

1860 yılında harekete geçen Rus birlikleri, Çuy Vadisi’ne girerek Hokand Hanlığı’nın kuzey savunma hattını oluşturan Tokmok ve Bişkek kalelerini ele geçirmiştir. Bu kalelerin kaybı, hanlığın kuzeydeki askeri varlığını zayıflatmış ve bölgesel hâkimiyetini ciddi ölçüde sarsmıştır. Rus askeri harekâtının ikinci aşaması 1864 yılında başlamıştır. Bu süreçte, dönemin subaylarından Mihail Çernyayev komutasındaki birlikler Verniy’den hareket ederek stratejik öneme sahip Evliyaata’yı ele geçirmiştir. Aynı dönemde batı yönünden ilerleyen Albay Verevkin komutasındaki kuvvetler ise Türkistan (Yesi) şehrini kontrol altına almıştır. Bu gelişmeler sonucunda Rus kuvvetlerinin iki kolu birleşmiş ve Hokand Hanlığı’nın kuzey ile olan bağlantısı büyük ölçüde kesilmiştir. Yerel düzeyde bazı direniş girişimleri ortaya çıkmış olsa da bu girişimler genel seyri değiştirememiştir. Nitekim Çatkal Vadisi’ni savunan Kırgız beyi Sarımsak’ın direnişi, Rus topçusunun üstün ateş gücü karşısında etkili olamamıştır (Hasanov, 1961; Kenensariiev, 1997).

Rus ilerleyişinin bir sonraki hedefi, Taşkent’e giden yolu açacak stratejik bir merkez olan Çimkent olmuştur. Hokand Hanlığı adına şehrin savunmasını üstlenen Molla Alimkul, Kırgız, Kıpçak ve Özbek unsurlardan oluşan bir kuvvetle direniş göstermiştir. Ancak Rus ordusunun teknik üstünlüğü karşısında bu savunma sürdürülebilir olmamıştır ve 1864 yılı sonbaharında Çimkent Rus kontrolüne geçmiştir. Bu gelişmenin ardından, üst komutanlığın temkinli hareket edilmesi yönündeki uyarılarına rağmen Çernyayev inisiyatif olarak Taşkent üzerine yürümüştür.

1864 yılının sonlarında gerçekleştirilen ilk Taşkent kuşatması, şehir savunmasının direnci sayesinde sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte, Rus kuvvetleri kısa süre içerisinde yeniden organize olarak takviye birliklerle desteklenmiş ve 1865 baharında ikinci bir sefer düzenlenmiştir (Abaza, 1902).

Alimkul’un Şehadeti ve Taşkent’in Düşüşü (1865)

Mayıs 1865’e gelindiğinde Hokand Hanlığı’nın kaderi büyük ölçüde Taşkent kuşatmasının sonucuna bağlı hale gelmişti. Çernyayev komutasındaki Rus ordusu, şehrin su ihtiyacını karşılayan Niyazbek Kalesi’ni ele geçirerek Taşkent’i ciddi bir ikmal kriziyle karşı karşıya bırakmıştır. Şehirde bulunan yoğun nüfus ve savunma kuvvetleri, bir yandan temel ihtiyaçların yetersizliğiyle mücadele ederken diğer yandan Rus topçu ateşi ve keskin nişancı faaliyetleri karşısında direnmeye çalışmıştır.

Taşkent savunmasının başında bulunan ve hanlıkta “atalık” makamını temsil eden Molla Alimkul, Kırgız ve Kıpçak süvarilerinin başında doğrudan çatışmalara katılmıştır. 9 Mayıs 1865 tarihinde Salar Irmağı civarında gerçekleştirilen bir karşı taarruz sırasında ağır şekilde yaralanmış,

ardından kısa süre içinde hayatını kaybetmiştir. Alimkul'un ölümü, savunma kuvvetleri üzerinde ciddi bir moral kaybına yol açmış ve özellikle Kırgız ve Kıpçak unsurların önemli bir kısmının şehirden çekilmesine neden olmuştur (Beisembiev, 2003). Buna rağmen şehirde kalan savunma unsurları ve sivil halk direnişi sürdürmüştür. Ancak kuşatmanın ilerleyen aşamalarında, bazı yerel aktörlerin Rus kuvvetleriyle temas kurduğu ve bu durumun savunma sürecini zayıflattığı anlaşılmaktadır. Nitekim 17 Mayıs 1865 tarihinde şehir kapılarından birinin açılmasıyla Rus kuvvetleri Taşkent'e girmiştir.

Taşkent'in kaybı, Hokand Hanlığı açısından yalnızca askeri bir yenilgi değil, aynı zamanda siyasi ve ekonomik yapıyı derinden etkileyen bir kırılma noktası olmuştur. Bu gelişmenin ardından hanlığın bölgesel direnci büyük ölçüde zayıflamış ve Rus ilerleyişi karşısında savunma kapasitesi sınırlanmıştır. Sürecin devamında Çarlık Rusya'sı, 1867 yılında merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği'ni kurarak bölgeyi doğrudan idari yapısına dahil etmiştir (Hokandiy, 2014).

Hokand Hanlığı'nın Yıkılışı ve Alay Kraliçesi'nin İstiklal Mücadelesi (1868–1876)

Vasallık Dönemi ve Hudayar Han'ın Yönetimi

1865 yılında Taşkent'in ve kısa süre sonra Hocent'in Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi, Hokand Hanlığı'nın siyasi, ekonomik ve askerî kapasitesini ciddi biçimde sınırlamıştır. Bu gelişmelerin ardından Hudayar Han, 1868'de Çarlık Rusya'sı ile bir anlaşma imzalayarak hanlığın dış ilişkilerinde belirleyici rolü Rusya'ya bırakmıştır. Söz konusu düzenleme ile hanlığın dış politikası büyük ölçüde Rusya'nın kontrolüne geçmiş, Rus tüccarlara ticari imtiyazlar tanınmış ve mali yükümlülükler üstlenilmiştir (Becker, 1968). Bu süreçte Hudayar Han'ın mali politikaları, hanlık içindeki sosyo-ekonomik dengeleri daha da zorlamıştır. Devletin karşı karşıya kaldığı ekonomik yükümlülükleri karşılamak amacıyla vergi uygulamalarının genişletildiği görülmektedir. 1870'li yıllara gelindiğinde, geleneksel vergi kalemlerine ek olarak çeşitli yeni vergilerin ihdas edilmesi, halk üzerindeki ekonomik baskıyı artırmıştır (Nalivkin, 1886). Özellikle göçebe ve yarı göçebe toplulukların bu uygulamalardan daha yoğun şekilde etkilendiği anlaşılmaktadır.

Bu koşullar altında, hanlık yönetimi ile toplum arasındaki mesafenin açıldığı ve çeşitli bölgelerde hoşnutsuzlukların arttığı gözlemlenmektedir. Dönemin gözlemcileri, yönetim uygulamalarına yönelik eleştirilerin yaygınlaştığını ve bu durumun toplumsal hareketliliği tetikleyebilecek bir zemin oluşturduğunu belirtmektedir (Schuyler, 1876).

Polat Han Hareketi ve Büyük İsyan (1873–1875)

1873 yılına gelindiğinde hanlık genelinde biriken toplumsal hoşnutsuzluk, özellikle Güney Kırgızistan dağlık bölgelerinde geniş çaplı bir ayaklanmaya dönüşmüştür. Bu sürecin tetikleyici unsurlarından biri, Hudayar Han'ın güvence vererek davet ettiği kırk kişilik Kırgız heyetinin idam edilmesi olmuştur. Söz konusu gelişme, hanlık yönetimine duyulan güveni ciddi biçimde sarsmış ve farklı topluluklar arasında ortak bir tepkinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu olayın ardından Kırgız, Kıpçak ve Özbek ileri gelenlerinin mevcut ihtilaflarını ikinci plana iterek Hudayar Han yönetimine karşı ortak bir hareket geliştirdikleri görülmektedir (Nalivkin, 1886). Bu çerçevede ortaya çıkan isyan, yalnızca yerel bir tepki hareketi olmanın ötesine geçerek hanlığın genel siyasi istikrarını etkileyen geniş kapsamlı bir direniş niteliği kazanmıştır. İsyanın lideri ise halkın kurtarıcısı olarak ilan edilen Molla İshak Hasanoğlu'dur. Molla İshak, Alim Han'ın kayıp torunu "Polat Bey" olduğu iddiasıyla ortaya çıkmış ve kısa sürede "Polat Han" adıyla han ilan edilmiştir. Polat Han hareketi, basit bir taşra isyanı olmamış, bir yandan yozlaşmış hanedan mensuplarına diğer yandan ise Rus sömürgeciliğine karşı bir "Milli Mutabakat" hareketi olarak tarihe geçmiştir. Andican Kırgızlarının lideri Mamır Mergen ve Çatkal Kırgızlarının beyi Momun Şamurzakoğlu'nun da iştirakiyle isyan ateşi tüm Fergana Vadisi'ni sarmıştır.¹

1875 yazında, isyanı bastırmakla görevlendirilen hanlık ordusunun başkomutanı Abdurrahman Aftobacı ile veliaht Nasreddin'in de isyancıların safına geçmesi, siyasi dengeleri belirleyici biçimde değiştirmiştir. En yakın çevresinin desteğini kaybettiğini gören Hudayar Han, hazinesini alarak Hokand'ı terk etmiş ve Ruslara sığınmıştır. Bu gelişmenin ardından şehre giren Polat Han tahta çıkmış, ancak bu yönetim uzun süreli bir istikrar sağlayamamıştır (Abdirahmanov, 2007).

Hokand Hanlığı'nın Sonu

Hokand Hanlığı'ndaki bu yönetim değişikliği ve Polat Han'ın Rusya karşıtı politikaları, Türkistan Genel Valisi General Kaufman'ın hızlı bir müdahalede bulunmasına yol açmıştır. Bu çerçevede, bölgenin doğrudan Rus idaresine bağlanması amacıyla General Mihail Skobelev görevlendirilmiştir.

1875–1876 kışında Rus kuvvetleri, Narın ve Karaderya havzalarında bulunan yerleşimlere yönelik kapsamlı askerî operasyonlar yürütmüştür. Direnişin merkezlerinden biri olan Andican'da yoğun çatışmalar yaşanmış ve şehir ciddi ölçüde tahrip olmuştur. Rus ordusunun askerî üstünlüğü karşısında geri çekilmek zorunda kalan Polat Han, Margilan'da yakalanarak idam edilmiştir.

19 Şubat 1876 tarihinde alınan kararla Hokand Hanlığı resmen ortadan kaldırılmış ve toprakları Fergana Oblastı adı altında Rusya İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Bu gelişme, bölgede uzun süre varlığını sürdüren siyasi yapının sona erdiğini göstermektedir (Kenensariev, 2009).

Kurmancan Datka'nın Diplomatik Girişimi

Hokand Hanlığı'nın ortadan kalkmasına rağmen, Güney Kırgızistan'daki Alay bölgesinde yaşayan topluluklar direnişlerini sürdürmüştür. Bu sürecin öne çıkan liderlerinden biri, Alimbek Datka'nın eşi Kurmancan Datka olmuştur. Kurmancan Datka, oğullarıyla birlikte bölgenin coğrafi koşullarından yararlanarak Rus ilerleyişine karşı yerel direniş faaliyetleri yürütmüştür (Ploskih, 1991). Ancak Rus kuvvetlerinin sivil yerleşimlere yönelik sert müdahaleleri, direnişin

¹İsyanın gelişimi ve Kırgız boylarının lider kadrosundaki rolü hakkında detaylı bilgi için bkz. (Bobobekov, 1996)

sürdürülebilirliğini zorlaştırmıştır. Bu şartlar altında Kurmancan Datka, daha geniş çaplı bir yıkımı önlemek amacıyla müzakere yolunu tercih etmiştir. Yapılan görüşmelerde, yerel toplulukların dini, hukuki ve sosyal yapılarının korunmasına yönelik talepler ön plana çıkmıştır (Terentyev, 1906; Usenbaev, 1961). 1876 yılında varılan uzlaşma çerçevesinde, Alay bölgesinde yerel idari yapının belirli ölçüde korunması ve toplumsal düzenin devamına yönelik bazı güvenceler sağlanmıştır. Bu gelişme, bölgedeki toplulukların varlığının sürdürülmesi açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Ömürzakova, 2002).

Sonuç

Hokand Hanlığı'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesinden çekilişi, yalnızca bir siyasi teşekkülün ortadan kalkması olarak değerlendirilmemelidir. Bu süreç, Türkistan coğrafyasındaki geleneksel hanlık sisteminin Rus yayılcılığı karşısında yaşadığı yapısal dönüşümün somut bir örneğini teşkil etmektedir. İncelenen veriler ışığında Hokand Hanlığı'nın, özellikle son döneminde Özbek bürokrasisi ile Kırgız-Kıpçak askeri unsurların birlikte yer aldığı karma bir yönetim modeline evrildiği görülmektedir. Bu yapı içerisinde Kırgızlar, yalnızca vergi yükümlüsü bir topluluk olmaktan çıkarak “Datka”, “Binbaşı” ve “Pansat” gibi askeri-idari unvanlarla karar alma süreçlerinde etkili konumlar elde etmiştir. Hanlığın çözülme sürecinde ise söz konusu etnik ve kurumsal dengenin zayıfladığı anlaşılmaktadır. Özellikle Hudayar Han döneminde yaşanan iç gerilimler ve yönetim uygulamalarına yönelik tepkiler, merkezi yapının istikrarını olumsuz etkilemiştir. Bu durum, devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin zayıflamasına ve dış müdahalelere karşı direncin azalmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, merkezi otoritenin zayıfladığı aşamalarda dahi yerel düzeyde direniş eğilimlerinin sürdüğü görülmektedir. Özellikle Alay bölgesinde ortaya çıkan direniş hareketleri ve Kurmancan Datka'nın yürüttüğü müzakere süreci, askeri gelişmelerin ötesinde yerel toplulukların varlıklarını koruma yönündeki çabalarını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, askeri sonuçların yanı sıra diplomatik girişimlerin de belirleyici olduğu bir süreçten söz etmek mümkündür. Sonuç olarak, 1876 yılında hanlığın idari yapısının değiştirilmesiyle bölgenin Rus idaresine bağlanması, Orta Asya'daki siyasi dengeleri köklü biçimde dönüştürmüştür. Bununla birlikte, hanlık döneminde şekillenen idari tecrübe ve yerel aktörlerin kriz anlarında geliştirdiği stratejiler, sonraki dönemlerde bölgesel siyasi kimliğin oluşumunda etkili olmuştur.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization, methodology, data analysis, and preparation of the manuscript.

Kaynaklar

Abaza, K. K. (1902). *Zavoyevaniye Turkestana* (in Russian). Tipografiya M. M. Stasyulevicha.

Abdirahmanov, M. (2007). *Polot handın kötörülüşü jana Fergana öröönü* (in Kyrgyz). “Oş” basması.

- Alpargu, M. (2021). *Rusların Türkistan'ı işgali ve Hokand Hanlığı'nın yıkılışı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Becker, S. (1968). *Russia's protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Harvard University Press.
- Beisembiev, K. (2003). *The life of Alimqul: A native chronicle of nineteenth century Central Asia*. Routledge.
- Bobobekov, H. (1996). *Qo'qon tarixi* (in Uzbek). Fan nashriyoti.
- Bootaeva, K. (1995). *Alimbek datka* (in Kyrgyz). “Kırgızstan” basması.
- Hasanov, H. (1961). *O'rta Osiyoning Rossiyaga qo'shib olinishi* (in Uzbek). O'zbekiston SSR Davlat nashriyoti.
- Hokandiy, N. M. (2014). *Tarib-i Şabrubi* (M. Kadirov, Çev.; özgün eser 19. yy; in Persian/Chagatai). Akadem Nashr.
- İstoriya Kirgizskoy SSR. (1986). *İstoriya Kirgizskoy SSR* (Cilt 2) (in Russian). Kyrgyzstan.
- Kenensariyev, T. (1997). *Kırgızstandın Orusiyaga karatılışı* (in Kyrgyz). “Akıl” basması.
- Kenensariyev, T. (2009). *Kırgızstandın Orusiyaga karatılışı* (in Kyrgyz). “Maksat” basması.
- Nabiev, R. N. (1973). *Iz istorii Kokandskogo hanstva (Feodalnoye bozıyaystvo Hudoyar-hana)* (in Russian). Fan.
- Nalivkin, V. P. (1886). *Histoire du kbanat de Khokand* (A. Dozon, Trans.; özgün eser Rusça, 1885 civarı; in French). Ernest Leroux.
- Ömürbekov, T. N., & Çorotegin, T. K. (1995). *Kırgızstan tarıhı (XVII–XIX kk.)* (in Kyrgyz). “Kırgızstan” basması.
- Ömürzakova, T. (2002). *Kurmancan Datka: door, insan, işmerdüülük* (in Kyrgyz). “Uçkun” basması.
- Ploskih, V. M. (1970). *Kırgız i Kokandskoye hanstvo* (in Russian). İlim.
- Ploskih, V. M. (1991). *Kurmanjan Datka: Tsaritsa Alaya* (in Russian). İlim.
- Saray, M. (1994). *Rus işgali devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775–1875)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Schuyler, E. (1876). *Turkistan: Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja* (Vol. 1). Scribner, Armstrong & Co.
- Semenov-Tyan-Shansky, P. P. (1946). *Puteshestviye v Tyan-Shan v 1856–1857 gg.* (in Russian). Geografiz.
- Sıdıkova, Z. (2003). *Kokon handığının tarıhında Şeralı han* (in Kyrgyz). “Biyiktik” basması.
- Soltonoev, B. (1993). *Kızıl Kırgız tarıhı* (in Kyrgyz). “Uçkun” basması.

Terentyev, M. A. (1906). *Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii* (Cilt 3) (in Russian). Tipolitografiya V. V. Komarova.

Toktonaliyev, S. (2002). *Kırgız uruuları* (in Kyrgyz). “Şam” basması.

Usenbaev, K. U. (1961). *Obşçestvenno-ekonomičeskiye otnoşeniya kirgizov* (in Russian). Izdatel'stvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR.